

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М. С. Грушевського

Історико-меморіальний музей
Михайла Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"
<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЦЕНКО • Сергій ПЛОХІЙ
Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БІЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Мирон КАПРАЛЬ • Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН
Ігор МЕЛЬНИК • Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК
Всеволод НАУАКО • Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРІГ
Валерій СМОЛІЙ • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДУРУК
Андрій ФЕЛОНЮК • Варвара ШУЛЬГА

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 4

Книга II

Серія

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ

(листопад 1918 р. — жовтень 1926 р.)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
“СВІТ”
2013

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)
Г91

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга» 2013 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України*

Упорядник, автор передмови: *Світлана ПАНЬКОВА*
Автори коментарів: *Олена БОЙКО, Мар'ян МУДРИЙ, Світлана ПАНЬКОВА*

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-847-3 (Т. 4. Кн. II)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2013
- © Панькова С. М., передмова, 2013
- © Бойко О. Д., Мудрий М. М., Панькова С. М., коментарі, 2013
- © Видавництво "Світ", дизайн та художнє оформлення, 2013

РОЗДІЛ І

СТАТТІ, ВМІЩЕНІ
В УКРАЇНСЬКИХ ЖУРНАЛАХ ТА ГАЗЕТАХ
(«ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСТНИК»,
«ГРОМАДА», «ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ»,
«СЕЛО», «НОВЕ ЖИТТЯ»)
(листопад 1918 р. — квітень 1919 р.)

минуці пертурбації. Україна не може бути позбавлена самоозначення й державного життя. А воно може бути збудоване нормально, тривко і певно тільки на принципах, вказаних великими актами Центральної Ради.

10.XI

ПО ШКОДІ

Лях мудрий по шкоді.
Прислів'я

Nową przypowieść Polak sobie kupi,
Że i przed szkodą i po zkodzie głupi.
З старопольського письменства

I

Нарешті таки скінчилася Гетьманщина — сей «скверный анекдот», скомпонований спілкою наших поміщиків і німецьких генералів*, що зтягся так довго на шкоду і ганьбу України не без вини й певних частин українського громадянства, що приготвила йому ґрунт своїми класовими й партійними рахунками, а своєю безпринципністю й опортунізмом дала йому змогу закоренитися.

Нове правительство Української Народної Республіки, не сумніваючись, приложить всі старання, щоб розслідувати й розкрити перед нашим і чужим громадянством в усіх подробицях докладно і документально істоту сього грандіозного злочину, вчиненого на основних політичних, національних і економічних інтересах України.

Тому що рішучу ролю в нім відіграли представники Німеччини, воно повинно добитись призначення міжнародної слідчої комісії з представників парламентів чи інших відповідальних демократичних органів як Німеччини, так Антанті і нашої Української Республіки, щоб ся комісія вияснила, яким чином, з чийого уповноваження і за чиею санкцією провідники германського війська, яке прийшло, мовляв, з заміром підтримати правительство Української Народної Республіки в війні його з Росією, фактично перевело окупацію України, вчинило переворот і, посадивши свою креатуру в ролі невідповідального правителя України, на спілку з ним перевели обробання і знищення Української держави.

Українське ж громадянство в своїй пресі, в усякого роду органах політичної мислі мусить сміливо і об'єктивно оцінити ту ролю, яку відіграли різні групи й течії його в сім епізоді. Бо ж треба мати сумління признатись, що те «зривання зсередини» Народної Республіки, яке почалось з приходом німців і йшло в різних формах з боку різних груп і течій не тільки неукраїнських, але й самих українських, воно мало також велике значіння, осміливши німців

на переворот і улегшивши його мовчазну чи вимовну санкцію в різних кругах українських і германських.

Треба признатись, що коли німецька військова сила стала фактично рішачим фактором на Україні, різні українські групи зовсім ясно почали використовувати утворену сим фактом ситуацію на те, щоб скинути соціалістичний кабінет, зломити гегемонію українських с[оціалістів]-р[еволюціонерів]*, знищити соціалістичні закони Ц[ентральної] Ради, повернути назад аграрну реформу, зробити кінець революційним організаціям на місцях, і т. д., і т. д.

Коли притім одні групи, більш отверті, відразу стали відслонювати свою політичну фізіономію жаданням скасування Ц[ентральної] Ради і всякого парламентарного представництва й заведення на неозначений час невідповідальної гетьманської власті — воєнної диктатури, за недостатчею своєю організованої сили, очевидно, опертої на штиках германських, то інші йшли «тихою сапою» в тім же напрямі, ведучи кампанію против «більшовизму» правительства Нар[одної] Республіки й Ц[ентральної] Ради, агітуючи за стримання від участі в правительстві соціалістичних партій, за передачу правління в руки буржуазних груп, котрі могли б, не вагаючись, перевести ліквідацію революційних здобутків, і т. ін.

Тепер, оглядаючись назад на події першої половини сього року, аж дивним стає, як близько, як паралельно йшла часами робота тих, що готували переворот, і тих, що поборювали старе правительство Ц[ентральної] Ради та ті групи, на яких воно спиралось, і яка градація переходових моментів між сими двома течіями встигла витворитись. І коли нарешті заявивсь результат сеї всеї роботи — переворот 29 квітня, і декотрі з жахом відсахнулись від такого несподіваного висліду, скільки виявилось в українській інтелігенції готовості прийняти його, помиритись з ним і навіть вославити його, за ціну чи певних національних закріплень, чи просто тільки за ліквідацію революції!

В своїм ліквідаційнім запалі українська інтелігенція, знана її частина, не тільки покидала з себе соціалістичні шати, прибрані в період зросту революційної хвилі, але й розгубила, потоптала виховані всім попереднім розвоєм українства принципи демократизму й народолюбства, що вважались органічними, невідлучними його прикметами. І коли б генерал Скоропадський не зробив з себе просте знаряддя в руках восоєдинителів Росії, а орієнтувавсь своїми власними інтересами, дбав про те, щоб скріпити своє становище, спираючись на ті українські елементи, які виявляли готовість його підтримати з мотивів національних чи класових, ліквідаційних, хе-хе, як би довго він міг ще посидіти, маючи для охорони трохи німецьких багнетів.

Але розгром німецької армії й пролетарський рух в Германії* позбавив його сеї охорони, а щиро восоєдинительний курс, взятий ним, відіпхнув чи прохолодив ті елементи, які мали охоту його підтримувати з мотивів національних, і вони заговорили інакше.

Так воно було, і все се треба в'яснити і усвідомити, не на те, щоб зводити які-небудь партійні чи особисті рахунки, а щоб використати тверду лекцію, дану нам останніми місяцями як науку на будуче.

Події відкрили перед нами багато укритего. Вони випробували на твердім бруску різні суспільні й політичні елементи та дали їх переоцінку. Тепер, розуміється, все змінюється радикально. Люди, що протирали коліна, впадаючи перед ясновельможним гетьманом, величали його протектором національності, підшукували у Шевченка пророчі цитати про те, як «блисне булава», вони тепер з тим більшим запалом, покриваючи недавнє «гріхопадіння», стеляться пред «національними героями», що скинули сього ясновельможного протектора. Вчорашні ліквідатори починають говорити про неминучість рахування з домаганнями пролетаріату, вони заявляють готовість приймати навіть більшовицькі гасла! Але всі ці люди не стали через се інакші. І громадянство, маси, їх проводирі мусять знати, з яким матеріалом вони мають діло, на що і на скільки вони можуть на нього рахувати в дальшій, дуже складній і тяжкій роботі, щоб пережита доба лиха і ганьби послужила нам школою і ми не повторили допущених помилок, не заслужили докору, що ми не вміли нічого навчитись і зістались такими ж по шкоді, якими були перед шкодою.

Бо не треба бути занадто оптимістами й робити собі ілюзії, що український нарід дійсно власною силою й організованістю переміг всі супротивні сили, які стояли на дорозі його розвитку, його біди скінчилися і він може спокійно з царства війни ввійти до царства благодаті.

Віддаючи належну часть народові-героеві й його проводирям, все-таки треба признати щиро й отверто, що народові дала змогу виявити свою силу знов-таки міжнародна ситуація*. Міжнародний момент ще раз виніс Україну з безодні упадку й ганьби. Він дав змогу покликати до боротьби сірі селянські маси, котрі протягом цілого півроку приходилось відсилати додому з нічим, відхилиючи їх готовість, і на всякі їх домагання організованого повстання, відповідаючи порадами, чекати слушного часу. І тепер великого організаційного напруження потрібно не тільки на те, щоб закріпити осягнене в сім моменті, але й на те, щоб розпоряджати відповідними засобами, відповідною організованістю й відпорною силою на випадок всяких можливих змін в міжнародній ситуації, заміни комбінації сприятливої, котра нас вирятувала, комбінацією ворожою нам, котра може нас знову скинути в безодню пониження й руїни, якщо ми не узброїмось міцною організованістю і об'єднанням наших сил на твердій національній і соціально-економічній базі. До сього негайно мусять бути вжиті всі покликані до того фактори нашого життя.

Ми ні на хвилю не можемо забувати, скільки завзятих, непримиренних ворогів має українська самостійність і соціально-економічні інтереси української маси. Ми повинні тямити, що сі вороги не зложать зброї й ще довго, по всіх науках будуть користати з кожної нагоди, щоб наново пробувати зломити сі ненависні їм явища, які порушили їх привілегії, їх володіння, їх панування, викохане старим російським режимом. Український демос повинен буде

стояти на сторожі против усяких операцій, тайних і явних, сих ворогів і всяких можливих їх спільників.

І супроти тої хиткості й опортунізму, який виявила українська інтелігенція в останніх пробах, він повинен пошукати більш надійних і певних підвалин в самих товщах українських мас, відповідно усвідомити в їх політичних завданнях, на них сперти соціальну і політичну будову Української держави і до їх інтересів її устрій приладити, не даючи себе звести з сеї дороги ніякими націоналістичними примарами.

Між ріжними прикрими речами, які лишила по собі гетьманська авантюра, треба рахуватись і з дуже болючою неприємністю — певною компрометацією української національної ідеї. Се прикро навіть висловити голосно, але треба мати відвагу вимовити. Адже сей поганий поміщицько-жандармський режим бувших охранників і поліцаїв «працював» іменем Української держави, «ясновельможного гетьмана»! Сі бувші пристави й жандарі, що били селян і знущалися з них, виступали в ролі «української власті» і місцями серед селян збудили таку ненависть до «України», що навіть, ідучи в повстання, вони казали, що вони петлюрівці, а б'ються з українцями! Такого наробила ся ганебна авантюра. І не без причини, се треба сказати!

Се ж таки правда, що гетьманщина виплинула на українській націоналістичній хвилі, хоч і зреалізували її чужі руки! Таки треба признати, що зверхні форми, *mise en scène*, дав їй той історичний романтизм, ті бажання відродити старі козацькі декорації і в них втілити новий національний рух, до котрих взагалі скептично ставились дійсно демократичні течії, але не мали серця виступити против них досить рішучо!

Тим часом під сими жупанами і кунтушами, сап'янцями й іншими атрибутами, по собі зовсім індиферентними, проносила під видом безневинного козакофільства національна виключність, антисемітизм і антидемократизм! Відроджувалось козацтво, але не тільки в тім ідеалістичнім розумінні, яке надали йому романтики українського відродження: боротьби за волю і братство! Під його гаслом в ріжних групах організувалась охорона власності від соціалістичних гасел. Формувались гайдамацькі загони і між ними знаходились сформовані землевласниками банди, які починали свої подвиги від того, що лупили канчуками «жидів», а потім під гетьманським режимом забрались до ліквідації соціальної реформи й перейшли на амплу карательних відділів. Вільне козацтво місцями, певно, починалось з мотивів вповні демократичних*, але до нього почали підсідатись гетьманці, і великий землевласник Скоропадський виступив ще минулого року в ролі його наказного отамана, а завданням свого гетьманства поставив відновлення козацького власницького стану*.

І треба сказати, що та козацька декорація, котрою була вкрита чисто реакційна, поміщицько-воссоєдинительна програма сього авантюриста, багатом засліплювала розум, змушувала прищулювати очі на реакційні тенденції: за ціну націоналістичної форми вони готові були миритися з соціальною чи політичною реакцією. Так було і в тутешнім громадянстві, і в галицькім.

Очевидно, єсть в сім козацькім романтизмі небезпечні елементи, котрих належить вистерігатись, як матерії надто придатної для розплоду всякої реакційної бактерії. Романтичні козацькі декорації, видко, мають занадто велику силу в політично і соціально невиробленім елементі, підкупають національно настроєне громадянство, особливо соціально-декласоване, і воно під козако-фільським гаслом толерантно ставиться до таких тенденцій, яких не допустило б в чистім, неприкрашенім виді.

Се треба мати на увазі й сього встерігатись! Гетьманство себе, правда, скомпрометувало ґрунтовно і, мабуть, не знайдеться вже охочих його воскресшати. Але реакційні козакофільські ферменти ще можуть під якою-небудь іншою фірмою виплисти й стати на дорозі нашого політичного розвою з великою шкодою для нього!

II

В інтересах тяглости й певності нашого політичного розвитку, забезпечення нашої державності й соціальних здобутків певне значіння має самий перехід від Народної Республіки, уставленої Центральною Радою, до нинішньої відновленої, і від позазаконного повстанського стану до демократичних конституційних форм, котрі б ясними, організованими зв'язками зв'язали провідні українські фактори, нормуючі органи з демосом України та усунули всяку можливість сумнівів щодо їх ролі як органу власті сього демосу, його виконавчого органу, що творить його волю і перед ним відповідає.

Нинішня власть, Директорія, що покликала до повстання український нарід, взяла свою повновласть від Українського національного союзу*, організації доволі припадкової, характеру субсидіярного, яка, бажаючи існувати легально в обставинах гетьманського режиму, трималась опортуністично і супроти германських окупантів, і поставленого ним узурпатора. Той факт, що союз, властиво, його більшість (бо меншість зісталась вірною старій тактиці й на повстання не пішла) вірно оцінила зміну міжнародної ситуації, рішучо закинула всякий опортунізм і пішла на повстання, що вінчалось блискучим успіхом, сей факт не тільки поклав вражіння від перших кроків союзу, але й здобув йому певну популярність. Тим не менше юридична природа його не змінилась через те, і коли самі його провідники хотіли підвести під нього ширшу базу в виді національного конгресу*, скликаного саме на день 17 листопада, то тим більше треба подумати про се, коли делегований нею орган, Директорія, від кермування повстанням переходить до правління державою і нормування її життя дорогою своїх розпоряджень. Розуміється, повставши на поклик Директорії, нарід дав тим доказ свого довір'я до неї, але повстання — ще не політична програма і не політичний вотум. Було б помилкою чекати з тим, аж почнуться висловлюватись сумніви в правомочності сеї нової власті, і тоді шукати за конституційною базою для неї. Треба підвести конституційний, демократичний фундамент під власть якомога скорше, привести її до повної згоди з демократичним укладом нашої республіки тепер же!

Найбільш простий і елементарно-логічний спосіб для сього — се, можливо, тісний зв'язок і наступство (преемственність) з актами і органами Україн-

ської Народної Республіки, витвореними в першій стадії її існування. Директорія, проголосивши відновлення Народної Республіки, поки що не зробила цього, тим часом се потрібне і навіть негайне. Найбільш натуральним і, повторю, елементарно логічним було б, щоб життя Народної Республіки відновилось на тім пункті, де воно було перервано переворотом і зв'язаним з ним насильством. В тім моменті як найвищий революційний орган України ще функціонувала Центральна Рада, але, вважаючи свої завдання як найвищого революційного органу сповненими, вона вже з осені 1917 р. пильнувала якнайскорше скликати Установчі збори*, щоб їм передати дальшу законодавчу роботу і найвищу владу. Війна з Росією перебила ці заходи, Установчі збори не могли зібратися в призначений час. Вибори до них відбулись з різними дефектами, які викликали важкі сумніви. Проте більшість членів Ц[ентральної] Ради стояла таки за негайне скликання їх, і 11 квітня сталася така ухвала, що призначала скликання вибраних уже членів Установчих зборів на день 12 травня, з тим, щоб доповнюючі вибори відбулись в найближчій часі. 12 травня Центральна Рада мала передати свої повноваження Установчим зборам. Але 28 квітня германська залога м. Києва ввела своїх солдатів до Ц[ентральної] Ради, арештувала її діловодство, а в ніч з 29 квітня на 30 поставила Ц[ентральну] Раду в неможливість продовжати її діяльність, знявши стрілецьку охорону, обсадивши будинок Ц[ентральної] Ради гетьманським військом, а пробам зібратись в іншій місці запобігаючи всякими способами. Таким чином і передача влади від Ц[ентральної] Ради Установчим зборам не могла відбутись.

Супроти того найбільш простим і натуральним здавалося б, щоб відновлена Українська Народна Республіка, трактуючи всі акти, які явились наслідком узурпації, сотвореної сторонньою силою з порушенням суверенних прав Української держави, як явища незаконні, беручи їх, так би сказати, за скобки, зв'язала б діяльність своїх органів влади з органами, сотвореними Українською Народною Республікою до перерви, витвореної сею узурпацією. Щоб у той момент, коли надзвичайний орган, покликаний до життя для організації народного повстання, признає свою надзвичайну місію скінченою*, він дав місце Ц[ентральній] Раді, а та б проголосила неважність актів узурпації, в порозумінні з Директорією організувала б кабінет і означила б термін для Установчих зборів, які не могли зібратися в визначений для них попередньо день 12 травня, і по сім відročила б свою діяльність до дня передачі Установчим зборам своєї законодавчої функції.

Я знаю, що такий план стрічається з різними противаргументами. Знаю тому, що така форма переходу була висунена мною й іншими, скоро тільки план повстання став набирати реальних форм. І я знаю також, що піднята ще перед переворотом агітація против Ц[ентральної] Ради йшла далі, й що ті закиди, котрі висувала ся агітація, чи виводи з неї стали висуватися в українських кругах против тої форми переходу до нового режиму Української Народної Республіки за посередництвом Ц[ентральної] Ради, про котру я говорив вище.

Против скликання Ц[ентральної] Ради хоч би для відновлення демократичної влади Укр[аїнської] Народної Республіки підносилося, що, мовляв, на Ц[ентральній] Раді лежить народна ненависть за покликання німців на Украї-

ну, що против неї знов підніметься стара агітація в лівих кругах против «буржуазної ради», і коли новий кабінет прийме від неї владу, се обтяжить його сею спадщиною, а сама Ц[ентральна] Рада безконечним запитанням до уряду знов загальмує його діяльність, як гальмувала своїми запитаннями з приводу ексцесів німецьких і т. под. Се важніші з тих аргументів, які підносяться з тих сторін, що стоять на ґрунті демократичних аргументів; тих, які виходять з ліквідаційних напрямків, котрим ненависна вся соціальна діяльність і все законодавство Ц[ентральної] Ради, я не буду торкатись, хоч очевидно мені, що сі ліквідаційні тенденції грали весь час велику ролю в дискредитуванні Ц[ентральної] Ради й агітації против неї.

Але й наведені аргументи не такі, щоб за ними можна було признати якусь об'єктивну вартість. «Покликання німців»* чи прихід їх на Україну (бо ж слово «покликання» теж не можна вживати без великого застереження) тяжить стільки ж на Ц[ентральній] Раді, як взагалі на всіх українських партіях, які признавали замирення з німцями і прихід їх на Україну за неминучість, сотворену зимовою війною з Росією, а потім так само признали неминучою різку боротьбу з ними і видалення їх з України. Умивати руки і валити як на мертвого на Ц[ентральну] Раду відповідальність за «покликання», а собі брати честь вигнання — се й не гідно для серйозних і відповідальних політиків і мети своєї против агітації не осягне. Ті, що хотіли агітувати на ґрунті «покликання німців», звертали свою агітацію не спеціально против Ц[ентральної] Ради, а против «українців» взагалі: українці, мовляв, покликали німців і наробили всеї біди. Коли Ц[ентральну] Раду німці, кінець кінцем, розігнали, то тим самим з неї знято всяке підозріння в співництві з ними: очевидно, вона «кликала» німців не для того, чим вони в дійсності зайнялись на Україні.

Ті, що дозволяли собі називати «буржуазною» Ц[ентральну] Раду, з рівним правом і рівною легкодушністю зможуть чорнити кождо іншу їм неприємну інституцію. Против сього єдиний шлях — освідомлення, інформація, контрагітація. А відректися від Ц[ентральної] Ради українська демократія, варта сього імені, не може! Се б значило відректися революції, відректися самого себе. Коло Ц[ентральної] Ради свого часу згуртувався був весь цвіт української демократії. І яких же людей з кругів демократичних можна видвигнути тепер, які б не були так чи інакше зв'язані з Ц[ентральною] Радою?

«Говорення» Ц[ентральної] Ради, її безконечні запитання, інтерпеляції, промови, що через голову тодішнього українського уряду зовсім свідомо зверталось на адресу німців, що починали себе вести як в окупованій землі, се теж зовсім не лиха сторінка в історії Ц[ентральної] Ради. Від такого «говорення» не буде ніколи забезпечений уряд при яким-будь парламенті. Коли даний момент признається невідповідним для парламентарних дебатів, то на се є відречення сесії парламенту чи іншого представницького органу. Се прийшлося би обмірковувати, коли б стало питання про продовження діяльності Ц[ентральної] Ради, але оскільки йде мова тільки про ужиття її як форми переходу, про се, очевидно, нема що говорити.

Але коли прийняти, що фірма Ц[ентральної] Ради має занадто багато против себе, то може б перейти просто до того органу, котрому Ц[ентральна] Рада ухвалила передати свою повновасть — Українських Установчих зборів, вибраних в січні 1918 року? Та тут біда ще більша, ніж з Ц[ентральною] Радою: цілий ряд українських партій, які не потрудилися тоді в виборчій кампанії* агітацією за своїх партійних кандидатів і не провели їх, стали потім агітувати против скликання сих Установчих зборів і добиватись нових виборів до Установчих зборів або парламенту з установчими компетенціями. Як відомо, при виборах в великім числі пройшли кандидати з українських партій с[оціалістів]-революціонерів, з великоруських більшовиків; більш-менш нормально пройшли кандидати партій єврейських і польських. І тепер, як зачуваю, вважається, що домагання скликання Установчих зборів на основі січневих виборів було б прийняте українськими партіями як casus belli [привід до війни] против укр[аїнських] с[оціалістів]-р[еволюціонерів].

Одначе, разом з тим всі признають, що проведення нових виборів до Установчих зборів чи парламенту — се справа значно складніша, ніж вона представлялася в місяці квітні: на се треба півроку часу, а може, й більше. І тому підіймаються балачки про скликання тимчасом якогось «сурогату парламенту» чи «передпарламенту». Одначе, на се дуже тяжко пристати, стоячи при гаслах Ц[ентральної] Ради і взагалі при демократичних принципах. Революційний сурогат парламенту ми вже мали в Центральній Раді, раді селянських, робітничих і військових депутатів, доповнених представниками партій. По характеру свому вона й була передпарламентом, яко таку ми вже її пережили, вичерпали, рік тому рішили перейти до Установчих зборів, і вертатися тепер, касуючи вибори до Установчих зборів, знову назад до якогось нового передпарламенту, се таки було б не що, як крок назад. Мені се здається небезпечним. Після передпарламенту знов Установчі збори, знов затягається період революційної творчості, і знову в різних кругах виникають надії, що все се ще не кінець, що на Установчих зборах ще раз можна буде дати генеральний бій соціальним і політичним здобуткам, українській самостійності, Українській Республіці й соціальним законам її. Жити ще півроку, а може, й довше в такій атмосфері непевності після таких тяжких потрясінь, в такій незрівноваженій обстанові, — се річ нездорова, небезпечна для нашого краю і нації.

Приходиться знову вернутися до дилеми, яка стояла на початку сього року. Я тоді писав в «Нар[одній] волі»*: «Або треба зараз якомога скорше скликати Установчі збори, насамперед тих членів, які вже вибрані... Або переступити через Установчі збори, прийняти в Ц[ентральній] Раді Конституцію й виборчий закон та розписати вибори до парламенту, надавши йому ті надзвичайні права по перегляду і затвердженню Конституції» ([«На порозі Нової України»], ст. 87).

Після того, як Ц[ентральна] Рада прийняла і Конституцію*, ся дилема набирає ще більшої сили. Коли вважати, що Установчі збори, вибрані в січні, не відповідають вимогам моменту, краще переступити взагалі через Установ-

чі збори і на основі Конституції Ц[ентральної] Ради перейти до нормального парламентарного життя, закінчивши тим взагалі добу революційної творчості, ніж затягати її, касуючи вибори до Установчих зборів, вертаючись до перед-парламентів, і т. д. Краще йти вперед, ніж назад.

Але знов-таки й тут вертається старе питання — хто зробить се? Хто оголосить скликання Установчих зборів, зроблене Ц[ентральною] Радою, неважним, призначить вибори до парламенту і видасть виборчий закон на основах, вказаних Конституцією Ц[ентральної] Ради?

Ми не знаємо навіть, чи ввійшла в силу ся Конституція. Знаємо, що повстання робилось під гаслами, проголошеними Ц[ентральною] Радою*. Ми всі переконані, що з відновленням Народної Республіки уневажені, як безправні, всі акти узурпації, її закони, адміністраційні розпорядження і дипломатичні акти, і відновляються закони Ц[ентральної] Ради*. Але компетентним актом сього не уставлено. І через те можливі такі вагання, такі ставлення на одну дошку актів Ц[ентральної] Ради і актів гетьманщини, які, напр[иклад], я бачу на сторінках останнього числа «Н[ародної] Ради» (№ 237), де вступна редакційна стаття сама не знає, з чим уставити наступство (преемственность) власті Директорії, з гетьманщиною чи з властю Центральної Ради («Власть гетьмана чи власть Центральної Ради переходить до Директорії з тим, що вона організує Раду міністрів»). А в іншій статті одного з співробітників (Præterea sensu) українська державність стверджується зарівно актами Ц[ентральної] Ради і гетьманщини («Українська державність є фактом, закріпленим двічі виявленою волею української нації і відповідними актами як правительства Центральної Ради, так і гетьманом*. Останній маніфест гетьмана жодної правної сили не має* не лише для того, що гетьманщина вже не існує, але й тому, що порушує основні закони, сформульовані в грамоті самого гетьмана»).

Така непевність, очевидно, ніяк не може тягтися, ніяк не можна, щоб громадянство України не знало, під якими законами живе, яке право її обов'язує. На іншому місці тої ж газети пригадується, що в Народній Республіці нема кари смерті*. Її дійсно скасували закони Ц[ентральної] Ради; але гетьманщина відновила, і коли не проголошено з компетентної сторони, що всі акти гетьманщини не важні, а закони й акти Ц[ентральної] Ради важні, навіть в ось яких основних питаннях виникає баламутство. Або з правом громадянства — який закон важний: Ц[ентральної] Ради чи гетьманський?

Така неясність не може тривати довше, і коли нинішня власть не бажає собі з яких-небудь причин, щоб обов'язковість законів і актів Ц[ентральної] Ради була проголошена самою Ц[ентральною] Радою, вона, ся власть, сама повинна се зробити зараз.

З становища нашої державності, мабуть, було б краще, щоб се зробила сама Ц[ентральна] Рада*, щоб її право було відновлене й продовжене нею самою, а не реципіровано новою властю. З сього становища взагалі було б, мабуть, корисніше, щоб власть відновленої Народної Республіки зв'язалася наступством (преемством) з її старими органами, щоб новий устрій її мав вихідною точкою не переворот, а стару революційну творчість.

З становища нашої національної гідності і гідності нашої демократії було б цінно, щоб, позбувшись накиненого їй ярма, вона передусім відновила те, що було зламане сею насильницькою реакційною рукою: Ц[ентральну] Раду, свій революційний орган, і через сей ступінь перейшла до нової творчості.

Але коли нинішня власть, викувана в огні повстання, вважає аргументи против сього за важніші, ні я, ні інші члени Ц[ентральної] Ради, котрих настрої знаю, певно, не схочуть творити якого-небудь внутрішнього напруження на сім ґрунті в такому моменті й підпорядкують свої погляди вимогам сього моменту. Противники Ц[ентральної] Ради можуть бути сього певні й можуть не обтяжати себе далі невдячною роботою очернування Ц[ентральної] Ради, наскільки вони рахуються з інтересами української демократії. Ц[ентральній] Раді їх робота не допоможе й не пошкодить, бо в її історії нічого не змінить, а українську демократію компрометує.

Сим я й закінчу отсю статтю. Я вважав потрібним виконати свій обов'язок громадянина й публіциста, безпартійного соціаліста, не зв'язаного вимогами партійної тактики щодо сього питання, що здавалось мені дуже важним для даного моменту. Я тепер сей свій обов'язок сповнив, і для мене се справа скінчена.

Життя йде швидко, і я бачу, що поки ся стаття буде в руках читачів, багато з неї буде мати тільки історичну ціну. Та нехай і так.

20.XII.1918

ВІД РЕДАКЦІЇ

Заснований з нагоди століття українського літературного відродження (1898)*, «Літературно-науковий вістник» впродовж двадцяти років свого існування в тяжких умовах старого режиму незмінно ставив свої завдання служити органом ідей і змагань поступових, демократичних кругів нашого громадянства, без ріжниць партійного орієнтування, і може похвалитись, що збирав на своїх сторінках найкращі белетристичні, публіцистичні й наукові українські сили, не вважаючи на те, що, не розпоряджаючи багатими засобами, ніколи не міг вабити їх матеріальними вигодами. Завсіди, від самого початку свого наш журнал був дефіцитним і підтримувався в перших роках львівським Науковим товариством ім[ені] Шевченка*, потім Українсько-руською видавничою спілкою* і, нарешті, в останніх роках Товариством підмоги українській літературі, науці й штуці*. Але літом минулого року се товариство повідомило нашу редакцію, що далі, як до кінця року, воно не може його підтримувати фінансово*, і редакційний комітет після переговорів з ріжними видавничими товариствами, які не приставали на його умови, рішивсь спробувати власними силами повести видавництво в сім році*, покладаючись на

у Києві був призначений британський консул у Ризі Піктон Багте (див.: *Косик В.* Франція і питання самостійності України. 1917–1919 роки // ЗНТШ. — Львів, 1993. — Т. ССХХV. — С. 278–290; *Кураєв О.О.* Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914–1918). — К., 2006. — С. 228, 230, 234, 235, 262). Інші дослідники, зокрема М.Держаюк, вважають, що «тут бажане видається за дійсне». Представники Франції й Англії мали за мету не допустити підписання мирних переговорів з Центральними державами, прагнули докорінно змінити зовнішню політику УНР, хоча не мали навіть вірних грамот від своїх країн (див.: *Держаюк М.С.* Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках. — К., 1998. — С. 162–170).

...кілька тижнів пізніше, на Берестейській конференції — держави Центральної Європи — 12 січня (н. ст.) 1918 р. держави Четверного союзу фактично визнали УНР «де-юре». Того дня на пленарному засіданні голова австрійської делегації граф О.Чернін від імені Центральних держав заявив: «Ми признаємо українську делегацію самостійною делегацією і правомочним представником самостійної Української Народної Республіки. Формальне признание чотирма союзними державами УНР самостійною державою буде висловлено в мирному договорі» (*Притуляк П.* Україна і Брестський мир: від підписання до виконання (1917–1918 рр.). Монографія. — К., 2004. — С. 61). Відповідно до Брестської угоди, підписаної в ніч з 8 на 9 лютого 1918 р., УНР стала суб'єктом міжнародного права. На липень 1918 р. всі учасники Брестського миру (Україна, Німеччина, Болгарія, Туреччина, за винятком Австро-Угорщини) ратифікували мирний договір з Україною.

...відриватись від тривоги нинішнього часу... — йдеться про ситуацію, яка склалася в Україні на початку листопада 1918 р.: безпорадність гетьманського уряду, заборона проведення Національного конгресу, підготовленого Українським Національним союзом для забезпечення кардинальних змін у державному устрої демократичним шляхом (див.: *Бойко О.* Український Національний союз і організації протигетьманського повстання // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. — К., 2002. — С. 157–186).

По шкоді

Вперше опублікована в журналі: ЛНВ. — 1918. — Т. LXXII. — Кн. XII. — С. 233–243. Підпис: *М.Грушевський*. В кінці зазначена дата: 20. XII. 918. Передруки: Український історик. — 1998. — Ч. 1–4. — С. 107–118 (з редакційною заміткою Л.Винара); Пам'ять століть. — 2001. — № 5. — С. 13–21.

Подается за першодруком.

Стаття була написана з приводу перемоги протигетьманського повстання і приходу Республіканського війська до Києва. Це був короткий період, коли Директорія, прийшовши до влади, ще не визначилася зі своєю подальшою програмою. Стаття складається з двох частин, першу з яких М.Грушевський присвятив оцінці скинутого режиму гетьмана П.Скоропадського. У ній емоції взяли гору над об'єктивною реальністю. Автор залишився в полоні народницької ідеології і федералістських ілюзій, які за його керівництва Центральною Радою трансформувалися у соціалістичні експерименти в національному державотворенні. Він характеризував Українську Державу з класових позицій, відкинувши національно-державницьку складову. У подальшому такої позиції дотримувалась уенерівська (соціалістична) історіографія української діаспори, на відміну від консервативної, яка була апологетом гетьманського режиму. У сучасній українській історіографії є послідовники обох цих напрямів. Але більш модерною і об'єктивною видається думка, висловлена авторами колективної праці «Історія України: нове бачення» (К., 1997. — Т. 2. — С. 76), де Українська Держава трактується як невдала спроба побудувати українську державність на підвалинах консервативної ідеї. У другій частині статті М.Грушевський проводив думку про спадкоємність влади Директорії щодо Центральної Ради. Він вважав, що Директорія, утворена як надзвичайний орган для керівництва повстанням, мала передати владу легітимному органу — Центральній Раді, або ж обраним за її часів Установчим збором, запровадити ухвалену Конституцію УНР. Пізніше у своїй праці «Метеор», яка була написана в останніх числах січня 1919 р., М.Грушевський згадував, що коли читав коректу статті «По шкоді», то вже знав про рішення Директорії скликати не Центральну Раду, а Конгрес трудового народу України.

с. 5 ...сколтонований спілково наших поміщиків і німецьких генералів... — йдеться про Українську народну громаду — консервативну політичну організацію, утворену в березні 1918 р. у Києві з метою зміни державного ладу України. До складу входили діячі Вільного козацтва, офіцери Першого Українського корпусу, члени «Союзу земельних власників». Контактувала з Українською демократичною хліборобською партією. У середині квітня 1918 р. встановила контакт з командуванням німецьких військ в Україні й за його сприяння підготувала і здійснила прихід П.Скоропадського до влади. Де-

тально див.: *Геращенко Т.* Українська народна громада // Український консервативний і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. — К., 2000. — С. 196–213; *Папакін Г.* Українська народна громада і Павло Скоропадський навесні 1918 р. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса. — К., 2008. — Вип. 39. — С. 129–150.

с. 6 ...різні українські групи зовсім ясно почали використовувати утворену сим фактом ситуацію на те, щоб скінчити соціалістичний кабінет, вломити гегемонію українських с[оціалістів] [революціонерів]... — йдеться про політичні суперечності в українському русі після повернення Центральної Ради до Києва у березні 1918 р. Політичні сили бачили два шляхи розвитку незалежної УНР: державницький та радикально-революційний. Прихильники державницького шляху (Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ) та Українська партія соціалістів-самостійників (УПСС)), з огляду на поразку української влади від більшовиків, вважали першочерговим зміцнення державної влади, утворення її дієвого апарату в провінції, відновлення нормального життя і т. ін. Курс на радикальні реформи, головною складовою яких був земельний закон, відстоювала Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР). Есери становили більшість в УЦР та переважали у Раді народних міністрів, виступали від імені українського селянства та солдатських мас. Українська соціал-демократична робітничая партія (УСДРП), друга за значенням українська політична сила, спершу займала проміжну позицію, але з кінця березня також виступила проти есерівської радикальної програми. Ці питання постійно дебатувалися у Центральній Раді (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. — К., 1997. — Т. 2. — С. 215–219, 269–270, 281–284). Детально див.: *Бойко О.* Політичні розбіжності між українськими партіями в Центральній Раді (березень–квітень 1918 р.) // Центральна Рада і український державотворчий процес. — К., 1997. — Ч. II. — С. 204–211; *Любовець О.* Провідні українські політичні партії в Центральній Раді та їх регіональний вплив // Українська Центральна Рада: поступ націєтворення та державобудівництва. — К., 2002. — С. 238–247; *Ії ж.* Проблема української державності в програмах і діяльності українських політичних партій (березень–листопад 1917 року) // УІЖ. — 2003. — № 4. — С. 22–29; *Ії ж.* Українські партії в 1917 році: чисельність, соціальний склад, регіональний вплив // Історичний журнал. — 2005. — С. 63–73; *Ії ж.* Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років. Монографія. — К., 2005; *Ії ж.* Вплив процесів становлення багатопартійності на долю Центральної Ради // Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського). — К., 2012. — С. 74–87.

Але розгром німецької армії й пролетарський рух в Германії... — йдеться про поразку Німеччини у Першій світовій війні. 9 листопада 1918 р. в Німеччині вибухнула революція, яка скасувала монархію. 11 листопада 1918 р. було підписане Комп'єнське перемир'я між нею та державами Антанти. Того ж дня був виданий наказ головнокомандувача німецького Східного фронту про евакуацію німецьких військ з України.

с. 7 ...народові дала змогу виявити свою силу внов-таки міжнародна ситуація — йдеться про те, що перемога антигетьманського повстання стала можливою завдяки невтручанню німецького війська.

с. 8 Вільне козацтво мислячи, певно, починалось з мотивів вповні демократичних... — йдеться про національні добровільні військово-міліційні формування в Україні у 1917–1918 рр. Створювалися за територіальним принципом для охорони громадського порядку, захисту громадян та їхньої власності, боротьби з дезертирством, грабінництвом, бандитизмом, до складу входили здебільшого селяни. Перший загін створений у квітні 1917 р. у Звенигородському повіті на Київщині з ініціативи селянина Гусаківського повіту, повітового комісара Н.Смоктія. На 1 жовтня 1917 р. були зареєстровані 72 осередки з 15 586 членами. «Вільне козацтво» визнавало владу Центральної Ради та Генерального секретаріату. 3–6 жовтня 1917 р. у Чигирині з ініціативи Звенигородського коша відбувся перший Всеукраїнський з'їзд «Вільного козацтва», на який прибули 200 делегатів — представників від понад 60 тис. вільних козаків Київської, Чернігівської, Полтавської, Катеринославської, Херсонської губерній та Кубані. З'їзд носив кулуарний характер, пройшов без участі представників Генерального секретаріату УЦР. На з'їзді обрали керівний орган — Генеральну козацьку раду із 12 чоловік без представників УЦР. Генеральним отаманом заочно був обраний П.Скоропадський. Відтоді «Вільне козацтво» мало два керівні центри — генеральний секретаріат та Козацьку раду, що не сприяло інтеграції його осередків в єдину структуру та вироблення концепції їхньої діяльності. Детально див.: *Верстюк В.* «Вільне козацтво» в полоні історіографічної традиції // Гуманітарний огляд. — К., 2001. — Вип. 6. — С. 61–74; *Його ж.* «Вільне козацтво»: проблеми вивчення // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник. — К., 2001. — Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирого. — С. 40–70.

...а завданням свого гетьманства поставив відновлення козацького власницького стану — йдеться про видання 16 жовтня 1918 р. гетьманом П.Скоропадським універсалу про відродження козацтва як певного землеробського стану суспільства «по всіх місцях його історичного існування на Україні».

с. 9 ...Директорія, що покликала до повстання український нарід, взяла свою повновасть від Українського національного союзу... — йдеться про Український національний союз (УНС) (до серпня 1918 р. мав назву Український національно-державний союз (УНДС) — блок українських партій та громадських організацій, опозиційних до уряду П.Скоропадського. Був утворений на початку серпня 1918 р. у Києві після виходу з УНДС Української демократично-хліборобської партії і вступу до нього УСДРП, УПСР та інших лівих організацій. Головами УНС були А.Ніковський, В.Винниченко, М.Шаповал. Радикальна частина керівництва УНС на чолі з головою В.Винниченком і М.Шаповалом таємно підготувала збройне повстання, але рішення про його початок УНС не ухвалював. Згодом М.Грушевський змінив свою думку щодо організації повстання. У 1920 р., виступаючи на зборах соціалістів-революціонерів у Відні, він назвав протигетьманське повстання найтемінішим місцем в Українській революції. Цей висновок не можна спростувати й сьогодні, оскільки документів, об'єктивних відомостей про підготовку і початок повстання не виявлено. Детально див.: *Бавико О.Д.* Політична опозиція гетьманові П.Скоропадському (квітень—грудень 1918 р.). Дис. ... канд. політ. наук. — К., 2007; *Бойко О.* Український Національний союз і організація протигетьманського повстання // Проблеми вивчення історії Української революції 1917—1921 рр. — К., 2002. — С. 157—186; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920 рр.: Документи і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. — К., 2006. — Т. 2 / Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін. — С. 374—375; *Пиріг Р.* Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. — К., 2011. — С. 253—258. Див. також у цьому томі коментар до статті «Світова війна і революція. Українська Народна Республіка».

...хотіли підвести під нього ширшу базу в виді національного конгресу... — йдеться про спробу скликання Національного конгресу в листопаді 1918 р., ініціатором якої виступала поміркована частина УНС. Вона заперечувала повстання і сподівалася вирішити проблеми мирним шляхом. Президія УНС призначила скликання конгресу на 17 листопада. 13 листопада він був заборонений гетьманом, що стало поворотним пунктом у стосунках гетьманської влади з організованим українством і безпосереднім поштовхом до повстання. Детально див.: *Бойко О.* Український національний союз, його роль і місце в перебігу Української революції // Історичний журнал. — 2004. — № 5. — С. 16—30; *Ії ж.* Український Національний союз і організація протигетьманського повстання. — С. 157—186.

с. 10 ...вона вже в осені 1917 р. пильнувала якнайскорше скликати Установчі збори... — йдеться про представницьку установу, створену на основі загального виборчого права для встановлення форми державного правління і вироблення конституції. Питання про них піднімали на українських представницьких форумах не раз, починаючи від Всеукраїнського національного конгресу. Про скликання якнайшвидше Українських установчих зборів було заявлено в Декларації Генерального секретаріату від 29 вересня 1917 р. та у III Універсалі УЦР. 11 та 16 листопада 1917 р. Мала рада схвалила «Закон про вибори до Установчих зборів УНР» (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 412—432) та утворила Центральну виборчу комісію. Вибори були призначені на 27 грудня 1917 р., скликання передбачалося 9 січня 1918 р.

...коли надзвичайний орган, покликаний до життя для організації народного повстання, приймає свою надзвичайну місію скінченою... — йдеться про Директорію, яка була створена як надзвичайний орган для керівництва протигетьманським повстанням. М.Грушевський щиро сподівався, що, виконавши свою місію, вона складе повноваження перед демократично обраним народним представництвом. Але цього не сталося: Директорія трансформувалася у вищий орган державної влади УНР. Цю проблему М.Грушевський висвітлює також у статтях «Життя Михайла Грушевського від вибуху війни» та «В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів (Квітень 1919 р. — лютий 1920 р.)» (див. у цьому томі).

с. 11 «Покликання німців»... — 9 лютого (27 січня) 1918 р. делегація УНР звернулася з відозвою до німецького народу в справі надання військової допомоги. Подібна відозва була скерована і до народів Австро-Угорщини, Турції та Болгарії. Будучи зацікавленою в реалізації економічних умов Брестського миру, німецька сторона зобов'язалася протягом трьох місяців допомогти очистити Україну від більшовицьких формувань. Незабаром до цього приєдналася й Австро-Угорщина. Військова конвенція УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною була укладена 18 (5) лютого 1918 р. Детально див.: Протокол переговорів між представниками Центральної Ради і представниками німецького і австрійського урядів, прийнятий в цісарському і королівському міністерстві від 18 (5) лютого 1918 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 156. 23 (10) лютого 1918 р. Рада народних міністрів УНР звернулася з відозвою «До всієї людності Української Народної Республіки» про прийняття Україною військової допомоги «від нині дружних держав — Німеччини і Австро-Угорщини» (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 160—161). Див. також: *Кураєв О.О.* Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914—1918). — К., 2006. —

С. 240–247; *Несук М.* Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917–1918 рр. — К., 1999; *Пиріг Р.* Центральна Рада й німецьке військове командування в Україні: проблеми взаємовідносин (лютий—квітень 1918 р.) // УІЖ. — 2007. — № 2. — С. 47–63.

с. 12 ...цілий ряд українських партій, які не потрудилися тоді в виборчій кампанії... — йдеться про вибори до Українських установчих зборів. Вони проходили з кінця грудня 1917 р. до початку лютого 1918 р. і відбулися у 7 виборчих округах з 13. Були обрані 172 депутати (з 301), з них: 115 (67 %) — Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), 34 (20 %) — більшовики, 9 — єврейські партії та ін. Під час дебатів у Центральній Раді Українська соціал-демократична робітничая партія (УСДРП), Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ) та Українська партія соціалістів-самостійників (УПСС) пропонували скасувати результати виборів як такі, що проходили в умовах нестабільної політичної обстановки і не забезпечили вільного волевиявлення суспільства, та провести їх повторно. Проте за наполяганням УПСР, яку підтримали російські і єврейські партії, 11 квітня 1918 р. Мала Рада ухвалила вважати вибори такими, що відбулися (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 269–270). Призначене на 12 травня 1918 р. скликання Установчих зборів не відбулось через зміну політичної влади.

Я тоді писав в «Нар[одній] волі»... — йдеться про статтю «Установчі Збори, чи парламент?» (Народня воля. — 1918. — 16 (3) березня 1918 р.) (*Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2007. — Т. 4. — Кн. I. — С. 114–115).

Після того, як [Центральна] Рада прийняла і Конституцію... — йдеться про ухвалення Малою Радою в останній день її роботи, 29 квітня 1918 р., «Статут про державний устрій, права і вільності УНР» (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 330–335).

с. 13 Знаємо, що повстання робилось під гаслами, проголошеними [Центральною] Радою — йдеться про протигетьманське повстання, розпочате Директорією. Його головною метою, задекларованою у перших документах — відозві Директорії та універсалі головного отамана С.Петлюри, виданих 15 листопада 1918 р., — було повернення всіх соціальних і політичних здобутків революційної демократії (див.: Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. — Т. 2. — С. 374–377). Позитивної програми Директорія не виробила і не декларувала. Єдине, що об'єднувало численні повстанські загопи навколо неї, була боротьба з гетьманським режимом.

...в відновленні Народної Республіки уневажені, як безправні, всі акти узурпації, її закони, адміністраційні розпорядження і дипломатичні акти, і відновляються закони [Центральної] Ради — *М.Грушевський*, який не бачив в Українській Державі гетьмана П.Скоропадського жодних національно-державницьких надбань, вважав за доцільне повністю відмовитися від її законодавства. Директорія УНР Декларацією від 26 грудня 1918 р. та іншими законодавчими актами скасувала закони, які визначали соціально-економічний та політичний характер попереднього режиму, відновила головні закони Центральної Ради — про землю, національно-персональну автономію, Генеральний суд, робітниче законодавство і т. ін. (Там само. — С. 391–394; 395–396; 403–404; 447). Разом з тим вона не відкинула значні законотворчі напрацювання національно-державного характеру гетьманського уряду, зокрема у сфері державного управління, місцевої адміністрації тощо. Вони були збережені і діяли за часів УНР Директорії.

...«Українська державність є фактом, закріпленім двічі виявленою волею української нації і відповідними актами як правительства Центральної Ради, так і гетьманом» — автор цитованої *М.Грушевським* статті (Нова Рада. — 1918. — 19 грудня), очевидно, мав на увазі та отожднював державні акти, якими засвідчена незалежність України: IV Універсал Центральної Ради та основні закони Української Держави — «Грамота до всього українського народу» та «Закони про тимчасовий державний устрій України».

Останній маніфест жодної правної сили не має... — йдеться про видану 14 листопада 1918 р. гетьманом П.Скоропадським грамоту про федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією. На думку автора редакційної статті (Нова Рада. — 1918. — 19 грудня), цей документ не мав юридичної сили, оскільки суперечив «Грамоті до всього українського народу» та «Законом про тимчасовий державний устрій України», оголошеним гетьманом П.Скоропадським 29 квітня 1918 р. Згідно з цими документами конституційного характеру Україна проголошувалася незалежною державою. Детально див.: *Ралдуїна Т.* Федераційна грамота Павла Скоропадського: внутрішні і зовнішні чинники її проголошення // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філологія». — К., 2006. — Вип. 11–12. — С. 111–119.

...немає карі смерті — 7 листопада 1917 р. III Універсал УЦР скасував смертну кару в Україні.

...було б краще, щоб се зробила сама [Центральна] Рада... — як засвідчив подальший перебіг подій, Директорія обрала інший шлях. У своїй програмній Декларації від 26 грудня 1918 р. вона оголосила про скликання нової представницької установи — Конгресу трудового народу України.

ЗМІСТ

с.ТЕКСТІВ с.КОМ.

Панькова С. «...НІ ХВИЛІ НЕ ВВАЖАВ СЕБЕ ЕМІГРАНТОМ,
ТІЛЬКИ ЗАКОРДОННИМ РОБІТНИКОМ НА НАШІЙ
НАЦІОНАЛЬНІЙ НИВІ»... V

Розділ I. СТАТТІ, ВМІЩЕНІ В УКРАЇНСЬКИХ ЖУРНАЛАХ ТА ГАЗЕТАХ («ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСТНИК», «ГРОМАДА», «ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ», «СЕЛО», «НОВЕ ЖИТТЯ») (листопад 1918 р. — квітень 1919 р.)

Роковини 20/7 падолиста 1917	3	375
По шкоді	5	376
Від редакції	14	380
Україна окремішна	15	381
Відродження Української Республіки	23	383
Об'єднання України Наддніпрянської і Надністрянської	25	385
Метеор	27	386
Спільний фронт	29	388
Оздоровлення громадського життя	31	390
Шевченкові роковини	32	390
Шевченкове слово	34	391
В дванадцятю годину	37	391
Привіт	37	392

Розділ II. СТАТТІ, ВМІЩЕНІ В ЖУРНАЛІ «L'EUROPE ORIENTALE» («EASTERN EUROPE») — ВИДАННІ КОМПІТЕТУ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (вересень — грудень 1919 р.)

Ще один звільнений край	39	392
Огідний спадок	41	392
З'їзд народів Росії	42	395
З'їзд народів Росії	44	396
Століття нового українського театру	48	400
Хто примирить Східну Європу?	50	400
Сторіччя Великого українця	52	402

Розділ III. СТАТТІ, ВМІЩЕНІ В ЖУРНАЛІ «БОРТЕСЯ — ПОБОРЕТЕ!» — ОРГАНІ ЗАКОРДОННОЇ ДЕЛЕГАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ (червень—липень 1920 р. — листопад 1921 р.)

Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання...	55	404
Шевченко як проповідник соціальної революції	57	404
Між Москвою й Варшавою	95	410
В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів...	97	411
На село! (Чергові завдання української трудової інтелігенції)	110	414
Драгоманов в політичній і національній розвитку українства	150	419
Пам'яті Паризької Комуні	169	420
Пам'яті Паризької Комуні	182	427
До наших спроб співробітництва з УСРР... (29 жовтня 1921 р.)	189	427
До редакції «Вперед»-у у Львові (29 жовтня 1921 р.)	193	428
Відкритий лист Мих[айла] Грушевського... Х.Г.Раковському (15 листопада 1921 р.)	195	431

Розділ IV. БРОШУРИ, СТАТТІ ТА ЛИСТИ, ВМІЩЕНІ В АМЕРИКАНСЬКИХ, КАНАДІЙСЬКИХ, АВСТРИЙСЬКИХ, ЧЕСЬКИХ ВИДАННЯХ, ЧАСОПИСАХ ГАЛИЧИНИ («СВОБОДА», «АМЕРИКА», «НАРОДНА ВОЛЯ», «УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОС», «ГРОМАДСЬКИЙ ГОЛОС», «НОВИЙ ЧАС» ТА ІНШИХ)	
(квітень—червень 1919 р. — жовтень 1926 р.)	203 435
Українська партія соціалістів-революціонерів.....	205 435
Соціальна і політична боротьба в Україні в 1917—1918—1919 рр.	208 438
Світова війна і революція. Українська Народна Республіка	230 440
Поклик [Комітету незалежної України] (26 липня 1919 р.)	235 449
Лист від професора Мих[айла] Грушевського (23 серпня 1919 р.)	236 450
Лист від М.Грушевського (2 вересня 1919 р.)	238 453
До українців в Америці (27 вересня 1919 р.)	239 455
Проект Українського соціологічного інституту	240 456
Лист від проф[есора] М.Грушевського (30 листопада 1919 р.)	242 459
Лист до американських українців (16 грудня 1919 р.)	243 461
Як допомогти старому краєві у видавництвах	248 465
За Галичину! Відозва до світової демократії... (31 грудня 1919 р.)	250 466
Роковини української незалежності	257 469
До народів цивілізованого світу (15 січня 1920 р.)	259 471
Життєва сила народу	262 473
В справі Українського соціологічного інституту (12 березня 1920 р.)	264 473
Горю України. Лист до американських українців (18 березня 1920 р.)	266 474
Життя Михайла Грушевського від вибуху війни	269 475
Україна, Польща й Росія	273 486
Культурна криза на Україні	276 490
Ліквідація Комітету незалежної України	278 490
Лист від проф[есора] М.Грушевського (20 березня 1921 р.)	283 495
[Лист до Українського музичного товариства «Запорозжя» в Ньюарку] (29 квітня 1921 р.)	288 497
Листи до молоді...	288 498
Від Мих[айла] Грушевського. До шановних земляків в Америці (20 листопада 1921 р.)	303 504
На Новий рік (1 січня 1922 р.)	310 507
З недавнього минулого	312 508
Лист від М.Грушевського (10 квітня 1922 р.)	316 513
Духа не угашайте!.. (19 липня 1922 р.)	318 516
Братам в Америці (10 грудня 1922 р.)	324 519
До Українського Червоного Хреста в Канаді (24 грудня 1922 р.)	328 521
До шан[овних] земляків в Америці [не пізніше 4 квітня 1923 р.]	328 523
В ім'я української культури і українського імені... [бл. 26 квітня 1923 р.]	332 525
З Великої України	335 529
Пекуча справа	336 530
Ганської України не збудувати!	338 530
Від Українського соціологічного інституту	343 532
Подяка [від Союзу «Голодним України»]	344 532
До земляків в Америці (17 лютого 1924 р.)	344 533
[Виступ М.Грушевського на ювілейному засіданні...] (3 жовтня 1926 р.)	345 535

[Заключне слово М.Грушевського, виголошене на ювілейному засіданні...] (3 жовтня 1926 р.)	350	538
Одвертий лист акад[еміка] М.С.Грушевського до учасників його ювілейного свята 3 жовтня	351	538
ДОДАТКИ	355	540
Академічний Дім	357	540
Українське питання	359	541
КОМЕНТАРІ	375	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	542	
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	549	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 4. Книга II

Серія «Суспільно-політичні твори»
(листопад 1918 р. – жовтень 1926 р.)

Редактор	<i>Л.Веремієнко</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>І.Сімонова</i>
Коректори	<i>І.Савлук, О.Тростянчин</i>

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк.
Умови. друк. арк. 46,66. Обл.-вид. арк. 40,0.
Тираж 5000 пр. Зам. № 39Г.

Державне підприємство «Всеукраїнське спеціалізоване видавництво «Світ»
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 2980 від 19.09.2007 р.

Друк на ТДВ «Патент»
88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 4078 від 31.05.2011 р.

- Грушевський М.С.
Г91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, І.Гирич та ін.; голов.
ред. П.Сохань. — Львів : Світ, 2002. —
Т. 4. Кн. II: Серія «Суспільно-політичні твори» (листопад 1918 р.
— жовтень 1926 р.) / упоряд. С.Панькова. — 2013. — 576 с.
ISBN 978-966-603-223-5;
ISBN 978-966-603-847-3 (Т. 4. Кн. II)

Друга книга четвертого тому 50-томного зібрання праць М.Грушевського завершує серію суспільно-політичних творів і вміщує публіцистичний доробок вченого і політика 1918–1926 рр. Основний масив праць — це публіцистика еміграційного періоду історика. Діяльність М.Грушевського на чолі Закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів, його політичні погляди початку 20-х років відображені в численних публікаціях вченого на сторінках заснованого ним журналу «Борітеся — Поборете!», які становлять окремий тематичний розділ книги. Цінним джерелом вивчення голоду 1921–1923 рр. в Україні стала низка листів М.Грушевського до американських та канадських українців із закликом складати пожертви на підтримку земляків, відомостями про діяльність очолюваного ним Союзу «Голодним Українці».

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-847-3 (Т. 4. Кн. II)